

İSLAMİYETTEN ÖNCE TÜRKLERDE GÜNEŞ VE AY İLE İLGİLİ İNANIŞLAR

PRE- ISLAMIC BELIEFS RELATED WITH THE SUN AND THE MOON OF TURKS

ДО ИСЛАМА У ТУРКОВ ПОВЕРЬЕ СВЯЗАННОЕ С СОЛНЕМ И ЛУНОЙ

Dr. Abdülkadir KIYAK*

ÖZET

Türklerin dini tarihi içerisinde gök kültüyle beraber göğün çadırı altında yer aldığı şeklinde telakki edilen güneş ve ay da kutsal kabul edilmiştir. Türkler güneş ve ayı birer kutsal ve semavi ruh şeklinde düşünüyorlardı. Türkler güneş ve ayı hiçbir zaman Tanrı olarak kabul etmemekte sadece onlara bazı kutsiyetler atfetmektedir. Bu gök cisimlerinin, kötülüklerle mücadele etmesi, Tanrı'nın verdiği kötülüklerin anası kabul edilen karanlığı kovan ışığı getirmesi, bereketi getirmesi, huzuru temin etmesi gibi özelliklerinden dolayı kutsal kabul edilmişlerdir. Bizde bu çalışmamızda Türklerde güneş ve ay ile ilgili inanışların ne zaman oluştuğu, hangi şartlar ve etkiler çerçevesinde meydana geldiğini ve bu gök cisimleri ile ilgili inanışlarda tespit edilen ritüellerin ne anlama geldiği üzerinde durduk.

Anahtar Kelimeler: Türkler , Ay, Güneş, İnanç, İslam

ABSTRACT

The sun and the moon were also presumed to be holy in the conception of the Turks, as in history it was considered in their religion (sky religion) that the sun and the moon were under the tent of the sky. The Turks presumed the sun and the moon as holy and heavenly souls. The Turks have never accepted the sun and the moon as gods, they've only attributed some divinity to them. These celestial bodies were presumed as holy while they were struggling with evil, brought the light who expelled the darkness, which was assumed as the mother of evil endowed by God, they cause richness, and warrant peace. In this study we've researched when the beliefs related with sun and the moon were arisen by the Turks, under which condition did it flourish and what was it impressed of, what are the meanings of the rituals determined in beliefs related with these celestial bodies?

Key Words : Turks, Moon, Sun, Islam, religious belief

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В истории религии Турков как культ неба, так и расположенные под шатром неба солнце и луна были свято чтимы. Турки воспринимали солнце и луну как небесную и

* Araştırmacı - Yazar

святую сущность. Турки никогда в солнце и луну не верили как в Бога они только придавали им чуть чуть святость. Эти небесные тела считаются святыми из-за борьбы со злом и из-за того что прогоняя тьму считающуюся матерью зла приносят свет, изобилие, душевное спокойствие. Мы в своей работе остановились на вопросах связанных с началом времени образования у Турков, веры связанной с солнцем и луной, при каких условиях и действиях она возникла и значении ритуалов посвященных небесным телам.

Ключевые слова: Турки, Луна, Солнце, Вера, Ислам

GİRİŞ

Türkler İslam'ı kabul etmeden önce Yahudilik, Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi dinlerle karşılaşmışlardır. Türk boylarından bir kısmının, bahsedilen bu dinlerden birini kabul ettiği de olmuştur. Ancak bu kabul ediş genele şâmil olmayıp, az bir grupta sınırlı kalmıştır. Çünkü Türkler aktiftir, bir Tanrı'ya inanmaktadır, ahlaki değerlere önem vermektedir ve ahiret hayatını kabul etmektedir. Budizm, Maniheizm, hatta Hıristiyanlık gibi dinlerde insanı pasifleştirici esaslar ağırlıktadır. (Tümer-Küçük 1997: 79.)

Türkler, dini tarihleri içerisinde, çok eski dönemlerden itibaren, tabiatla bir takım güçlerin bulunduğu inaniyor ve onları kutsallaştırıyordu. Tarihi perspektiften, bu inançların hangi şartlar ve etkiler çerçevesinde ve ne zaman olduğu kesin biçimde bilinmemektedir. Bu inançlar tabiatla mevcut dağ, ağaç, su, kaya vb. varlıklar ile ilgili inançlar olup bunların her birinin birer ruhunun bulunduğu tasavvur edilmekteydi. Diğer yandan Gök Tanrı'yı, Göğün ruhu şeklinde anlayan bir telakkide mevcuttur. Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek birer kutsal ve semavi ruh şeklinde tasavvur edilmekteydi. Bu inançlar ve tasavvurlar dolayısıyla da Eberhard, eski Türk dinini "Güneş ve Ay kültürlerinden müteşekkil Türk Gök Dini" şeklinde tanımlıyordu. (Günay-Güngör 2007: 70.) İslamiyet'ten önce Türklerin inanç ve kültür hayatında gökyüzü iyelerinden güneş ve ay koruyuculuk özelliğinden dolayı her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler bu gök cisimlerinin gerek yapılarından gerekse gösterdikleri hareketleri anlamlandırmış, bunlara kutsiyet atfedip, bu cisimlere karşı bir takım ritüeller göstermiştir.

Biz de bu makalede İslamiyet'ten önce Türklerde gök cisimlerinden güneş ve ay kültürü ve bu kültür ile ilgili ortaya çıkan inanışları incelemeye çalışacağız.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÜNEŞ VE AY KÜLTÜ

Geleneksel Türk dininde güneş kültürü mevcut olmasına rağmen kozmogonide yer tutmamıştır. O sadece Gök Tanrı inancına dayalı sistemin bir parçası olmuştur. Güneş ve ay insanın ölümlü olmasına karşılık ebedidirler. Kendilerine ait güçleri ve ışıkları bulunmayıp güçlerini ve ışıklarını Tanrı'dan alırlar. (Güç 1996: 290.) Gerek ay gerekse güneş, Yüce Varlık, deniz suları yağmur, verimlilik, insanın ölümden sonraki kaderi, ebedilik, giriş/geçiş törenleri, ölümler ve seçkinlerle vb. olan ilişkileri insanların bu gök cisimlerine kutsiyet atfetmesine ve anlamlar yüklemesine neden olmuştur. (Eliade 2005: 150vd.)

Türk inanç sisteminde güneş, koruyucu vasfı itibarıyla gök, ay ve yıldız gibi bir iye mevkiindedir. Hunlar güneşi "kün" diye adlandırmışlardır. Bu kelime günümüzde gün anlamında kullandığımız kelimenin eski şeklidir. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre künün kutsanması Hun çağına kadar uzanmaktadır. Kaynaklar Hun çağında Türk kağanlarının güneşe hürmetlerinden dolayı otağlarını doğuya, güneşin doğduğu yere

açtıklarını kaydetmektedir. (Kalafat 1995: 37.) Türklerin büyük bir kısmı evlerinin çadırlarının kapılarını güneşin doğduğu tarafa yaparlardı. (Uraz 1992: 29.) Doğu-Hunlarının tarihlerinden bahseden Çin kaynaklarında ise Hunların Tanhusu'nun gündüzün güneşe, geceleyin aya ibadet ettiğini kaydetmektedir. (Gökbel 2000: 212.) Güneş ve ay ile ilgili inanışlar Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran Türk Topuluklarında da devam etmiştir. Bu gök cisimleri ile ilgili inanışları M.Ö. II. Yüzyılda Hunlara tabi iken sonradan devlet kuran Vu-Hunlarda ve M.S. III. yüzyılda ise Tobalar'da rastlanmaktadır. Yapılan modern etnolojik araştırmalar bu kültün Yakutlarda da devam ettiğini göstermektedir. Hatta Yakutlar güneş ve ayı iki kardeş olarak kabul etmekte ve onlara tanrısal güçler izafe etmektedir. Bazı kahramanların güneş ve ayın lütfüyle türediğine inanılmaktadır. Yakut şamanlarının cübbelerinde ve külahlarında Kün Toyun'un sembolü olarak demirden ve gümüşten halkaların yer alması da bunu göstermektedir. Ayrıca modern şaman davullarının çoğunda güneş, ay ve yıldız sembollerinin yer alması da bu kültü gösterir. Bu inanışın mitolojik ve dinsel etkileri Anadolu Türklerinde de kendine yer bulmuştur. (Günay-Güngör 2007: 71.)

Türkler kendi iradeleri dışında vuku bulan doğa olaylarına kutsiyet atfetmiş ve bunları "aydınlık âleminin temsilcileri" olarak kabul etmişlerdir. Uygurlar bundan 4000-6000 yıl öncesinde güneşi tanrısal bir tezahür olarak kabul etmekte ve ona kutsallık atfetmekteydiler. Köncü Nehri kenarındaki kumlukta bulunan ve bundan 3000 yıl önce parlayan güneş şeklindeki eski mezarlar ile Çerçenin Tuzlukkaş Mezarlığı'nda bulunan güneş sembolü Uygurların ilk inandığı tanrı olarak bilinir. (Rahman 1996: 133vd.)

Azerbaycanlı Türk araştırmacı M. Seyidov'a göre eski Türklere ait "tangrı" sözcüğünün kökü "tan(g)"dir. Eski Türk yazıtlarıyla birlikte birçok çağdaş Türk lehçesinde "tan" güneşin doğduğu yer manasına gelmektedir. Buradan hareketle "tangrı" sözcüğünün güneşle ilişkili olabilir. Ya da onun güneşi çağırın, doğmasını sağlayan manalarına geldiğini söylenebilir. L.N. Gumilev ise M. Seyidov'un görüşüyle bağlantı oluşturacak şekilde eski Türklere özellikle de Göktürklerde diğer toplumlarda görülenden oldukça farklı bir güneş kültürünün bulunduğunu belirtmektedir. Ona göre, Gök Tanrı'nın tek sıfatı ışıktır. Çin yıllığı Wey-Şu'da güneşin ülkenin üzerinde doğuşunu temsil etmek amacıyla hükümdarın otağına doğuda girdiğini belirtmektedir. Aslında bu sayede Tanrı'yı temsil eden gün ışığına yani güneşe kutsiyet atfedilmiş oluyordu. (Çoruhlu 2002: 22.)

Hun, Göktürk ve Moğol devletlerinde Gök Tanrı en büyük tanrı olarak kabul edilip gökteki bütün yıldızları ayı ve güneşi kapsayan bir varlıktı. Kat kat olan semada yaşayan Gök Tanrı insanlardan farklı olarak düşünülmeyip onun insanlar gibi yiyip içtiği ve eğlendiğine inanılıyordu. Gök cisimlerinin tamamı Gök Tanrı olarak kabul edilmekteydi. Bunun yanısıra onu oluşturan güneş ve ay gibi cisimler farklı birer Tanrı olarak düşünülüyordu. Hun hükümdarının her sabah çadırından çıkıp güneşe, gece ise aya tapması ve Yakutların ayı ve güneşi iki kardeş tanrı olarak görmesi bunu göstermektedir. (Altun 1978: 427.)

Türkler yönleri belirlerken de güneş ve güneşin doğduğu tarafı temel ölçüt alırlardı. Dolayısıyla Türkler dünyayı yönlendiklerinde önce yüzlerini doğuya döner ve kendilerinin sağ, sol ve arkalarına göre yönlerin adlarını söylerlerdi. Önem sırasına göre ise en başta doğu gelirdi. Doğu yönünü sırasıyla güney, batı ve kuzey yönleri takip ederdi. Hatta Göktürkler devrinde kavimler sayılırken ilk önce doğudaki Çin'den başlanırdı. Daha sonra sırasıyla güneydeki Tibet, batıdaki Avar, Bizans, Rum gibi bölge adları ve en sonunda ise kuzeydeki Kırgız vs. kavimlerin adı geçerd. (Ögel 1978: 427.) Eski Türk inanışlarına göre yönler güneşin gökyüzündeki seyrine göre sıralanıyordu. Orhun Kitabelerinde yönler şöyle gösterilmiştir: 1) İleri, gün doğusu, 2) Beri, gün ortası (güney, sağ taraf) 3) Geri, gün batısı,

4- Yukarı, gece ortası (kuzey, sol taraf). Eski Türkler ikili (doğu-batı, sağ-sol vb.) teşkilatı da Eski Türk Gök dini inanıcına bağlamak mümkün görünmektedir. Gök ve dört yön Türk devletinin mekânını meydana getiriyordu. Gerçekte devlet yeryüzünde olmakla beraber, Gök Tanrı'yı hâkimiyetin sahibi ve kaynağı bilen Türklerin zihninde iktidar Tanrıdan (Gök)'ten aşağıya doğru intikal ettiği için devlet içindeki mevkilerde yukarıdan aşağıya doğru sıralanıyor ve sağa sola doğru yayılıyordu. Eski Türk devlet teşkilatında batının doğudan sonra ikinci yeri alması güneşin ve ayın battığı yer olması ile ilgili olabileceği gibi, coğrafi ve iklim şartları bakımından Türk hâkimiyetinin gelişme ve genişleme ekseninin doğu-batı istikametinde olmasından da ileri gelebilir. (Kafesoğlu 1986: 240.) Moğolistan bölgesinde yaşayan Türklerin inancına göre sabah kutsal kabul edilmektedir. Çünkü bütün hayat günle başlar, ayrıca güneşin doğam saatinde kurbanda kesilmez. (Kalafat 1998: 64.) Teleüt Türklerinde ise ay kuzeyin, güneş ise güneyin sembolü idi. Çünkü gök kartalının sol kanadı ayı, sağ kanadı ise güneşi örtüyordu. Bununla beraber kartalın başı doğuya bakıyordu. Ay karanlıklar ile geceler diyarı olan kuzeyin güneş ise aydınlığın gündüzün dolayısıyla güneyin sembolüydü. (Ögel 2002: 187.)

Göktürkler döneminde kut veren bir varlık olarak Tanrı'ya vurgu yapılırken, Maniheizm'in etkisiyle Uygurlarda durum değişmiş, artık güneş ve ay, kut veren varlıklar olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte bir kısım araştırmacılar Uygurlardaki güneş ve ay kültürünün tamamıyla Maniheizm'e bağlanmayacağı kanaatinde idiler. F. Ranken'in ve Eberhard'ın araştırmalarına göre güneş ve ay kültürü, diğer gök kültürleriyle birlikte Çin'e proto-Türk Chou'lar tarafından ithal edilmiştir. Buna ilaveten güneş ve ay kültürü Hun kültürünün bariz bir hususiyeti idi. Bu nedenle ay ve güneş kültürü, Mani dininden çok eski olan bir İçasya geleneğine bağlı olmalıdır. Güneş ve ay üzerine yüklenen dini anlam ve önem Uygurlar döneminde daha da artmıştır. Bu dönemde güneş ve ay salt göksel cisimler olarak kabul edilmemiştir. Nitekim Maniheizm bir eser olan Huastuarift'de Kün Ay Tengri (Güneş Ay Tanrı) Tanrı yerine varmak için ilk kapı olarak kabul edilmektedir. (Taş 2002: 161.)

Türk inanç yapısında ay ve yıldızlar *kün* (güneş) gibi birer koruyucu iyeydi. Onlar *kün*'ün çekildiği anda yeryüzüne Tanrı'nın insanoğluna gönderdiği ışığı indirmekteydi. Bu yüzden Türklerde çadırın ortası, tepe noktasında delik bırakılır ve karanlıkların içinden iyiliği taşıyan ışık "Tündük" adı verilen bu yerden içeri dolardı. (Kalafat 1998: 68.) Çin kaynaklarından öğrenildiği kadarıyla Türkler bu koruyucu iyeleri memnun etmek, rızasını sağlamak için Hun çağından itibaren kurban kesmekte ve bunu tabiatın en canlı olduğu yılın beşinci ayında bir merasim ile ifa etmekteydi. (İnan 1986: 3.) Altaylıların Türeyiş Destanı'nda da ay ve güneşin kendilerine ait bir güçlerinin bulunmadığını, bunların Tanrı'nın verdiği ışık ve sıcaklığı yansıttığı belirtiliyordu. Ayrıca bu gök cisimleri bir maden parçası olan ayna'ya (toli) benzetiliyordu. Hatta Cengiz Han'ın küçük oğlunun adı da "Toluy" yani aynaydı. Türklerde güneş sıcaklığın, ay ise soğukluğun sembolü olarak görülmekteydi. Bu anlayışa özellikle Altay Türklerinde rastlamak mümkündür. İnsanların gündüzleri güneşin ısıyla sıcak olmaları geceleyin ise üşümeleri bu düşüncede etkili olmuştur. Bundan dolayı ay güneşten daha güçlü olarak kabul edilmiştir. (Ögel 2002: 188.)

Türklerde genel olarak "güneş ana" ve "ay baba" deyimlerine rastlanmaktadır. Semanın yedinci katında "kün ana", altıncı katında ise "ay ada" oturmaktaydı. (Uraz 1992: 41.) Yakutlar güneş ve ayı iki kardeş olarak telakki ediyor ve onlara tanrısal geçlere izafe ediyordu. Bazı kahramanların güneşin ve ayın lütfüyle türediğine inanılıyordu. Hatta Yakut Şamanlarının külahlarında ve cüppelerinde Kün Tayon'un sembolü olarak demirden ve gümüşten halkalar yer alıyordu. (Günay-Güngör 2007: 30vd.) Aynı şekilde Kazaklarda güneş ve ayı iki kardeş olarak telakki ediyor ve onlara Tanrısal güçler izafe etmekteydi.

Bundan dolayı “Ayın tuwsın onınnan, juldızın tuwsın solınnan” şeklinde iyi bir dilek tarzları mevcuttu. Kazak Türkleri yeni ay gördüklerinde “Ay gördük, erenlik gördük, yeni ayda yarıkla, eski ayda esirge” diye dua ederlerdi. Ayrıca aya ve güneşe bakarak abdest almazlardı. (İsmail 2002: 323.) Türklerde ay aynı zamanda bir güzellik sembolü olarak kabul edilmekteydi. Özellikle Kuzey Türk destanlarında yer alan “Güneş gözlü, ay ağızlı” şeklinde övülen çocuklar ve yiğitler bunu gösterir. (Ögel 2002: 202.)

Birçok kültürde ay verimliliklerin kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bunu birçok toplumun mitolojilerinde görmek mümkündür. (Eliade 2005: 198vd.) Ayın bu verimlilik fonksiyonunu Türklerde de görmekteyiz. Türklerde güneş kadın, ay ise erkektir. Günümüzde çocukları gökyüzünde ayı gördüklerinde hala “Ay Dede” demesi de “Ay Ata” tabirinden kalmadır. (Gökalp 1976: 85.) Aydan türemeyi ise Moğol efsanelerinde görmekteyiz. Cengiz Han’ın atalarını anlatan bir efsanede, “Çingiz Han’ın atası, Alankova çadırın bacasından giren ay ışığı ile hamile kalmıştı” geçen bu ifade aydan türemeyi anlatır. Bu ışığın bazen bir kurt şeklinde indiği de anlatılır. Doğudaki Moğol kavimlerine ait olan bu inanış Türklerde görülmemektedir. (Ögel 2002: 202.)

Türk hayatında kötülüklerle savaşıp huzur ve bereketi temin eden güneşin varlığına hürmet gösterilmesi ve onu koruyucu bir iye olarak telakki edilmesi, Tengri’nin ona verdiği inanılan olağanüstü netliklerden ileri geliyordu. (Araz 1995: 42.) Göktürk yazıtlarında da Tek Tengri kavramı dışında, iduk ötesi, koruyucu iye olarak Umay adı geçmektedir. Umay içinde hiçbir yerde Tanrı veya tanrıça sıfatı kullanılmaz. Oysa güneş yanlış bir biçimde Türk inanç sisteminde bunun ötesinde görmek istemiştir ki bu yanlıştır. Çünkü Türkler, onun koruyucu vasfını dikkate alarak, aynı vasfın kendisine Tanrı tarafından verildiğine inandıkları kağanlarını güneşe nispet etmişlerdir. Yani koruyuculukta, Kağan güneş gibidir inancıyla her ikisine de hürmet edilmiştir. Kağan da güneş de Türk hayatında kötülüklerle mücadele eden, bereketi sağlayan huzur temin eden unsurlardır. Kağan’ın güneşe ve aya nispet edilmesi aynı koruyuculuk vasfı taşımasından kaynaklanmaktadır. (Kalafat 1995: 37.)

Güneş kozmik âlemin yaratılışından önce var olmasaydı Altaylıların Kara Han’ı dahi bu gökleri yaratırken, onun ışığı, onun sıcaklığından faydalanmasaydı eli koynunda kalırdı. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere güneş, efsanelerin dahi varamayacağı derinliklerden her şeye ışığını tutmakta, taşıdığı hayır ve şer vasıfları etrafındaki köklü inanışların yarattığı geleneklerle bir kutsiyet kazanmıştır. (Uraz 1992: 27.)

Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü bulunduğu eski çağlardan beri malumdur. Altaylı Şamanistler güneşle and içerler ve and formüllerinde “kün ana körüptür” cümlesi geçer. Müslüman Türklerde Mixer, ulusu güneşle yemin eder. “kuyaştır ant ediyorum” derler. Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Yakut masallarından anlaşıldığına göre büyük kahramanlar ay ve güneşin himayesinde bulunurlar. (İnan 1986: 29.)

Türk kültüründe ay ve yıldızlar simgesel bir anlama sahipti. (Çeçen 1986: 48.) Hun imparatorlarından bazıları aya çok önem ve kutsiyet atfetmişlerdir. Meselâ, Tan-hu, tan atarken askeri karargâhını terk eder ve ibadete gidermiş. Ayrıca her yeni ay doğarken aya müteveccih ibadet etmiş. Yine senenin ilk ayı görüldüğü zaman Tan-hu sarayının kurban mahallinde toplanılır ve burada yeni ayın her doğuşunda Tanrı ve yere kurbanlar takdim edilirdi. (Kurtoğlu 1992: 46.)

Ayın evreleri içinde dolunay, güzellik ve parlaklık, hilal ise bunlarla birlikte yenilik, doğum ve taze hayat simgesi kabul edilir. Ay tarihte birçok toplum tarafından tanrı sayılmış ve ayla ilgili birçok kült oluşturulmuştur. (Bozkurt 1998: 13.) Azerbaycan’da ay üç günlük

olunca, kalbinde bir niyet tutan kimse herkes yattıktan sonra bir eyvana çıkıp niyet tutar ve aya bakar. Daha sonra uzanıp yatar. Bunu üç gün tekrar eder. Böyle yapınca üçüncü gün evleneceği kızı göreceğine inanılır. Yine ayı üç günlük haliyle göre ve selavet getiren hamile kadının erkek çocuğu olacağına inanılır. (Makar: 20.) Tunguzlar savaşta kazanmak için dolunayı bekler. Hiongnular ise sefere ay büyüdüğü zaman çıkar, küçüldüğü zaman geri çekilirlerdi. (Kalafat 2008: 166.)

Türklerin gök cisimlerine verdikleri kutsiyet Oğuz boylarının kendi kökenlerini ataları Oğuz Kağan'a kadar götüren efsanelerde de kendini gösterir. Türk destanlarında da sık sık anlatılan bu rivayet şöyledir: Oğuz Kağan'ın altı oğlu vardır. Oğuz Kağan oğullarının hepsine "Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz" şeklinde mitolojik adlar vermiştir. (Togan 1972: 33.)

Türk bayrağının rengi ve üzerindeki hilal ve yıldız da Türklerin sahip olduğu mevcut inançlarından kaynaklanmaktadır. Türk bayrağının sahip olduğu rengi şehit kanına nispeten aldığı ve savaş alanındaki kan gölüne yansıyan gökteki ay ve yıldızın sonradan bayrağa konulduğu bilinmektedir. Gök'e kutsallık atfeden eski Türk inancı göle ilgili sembollerden olan hilal ve yıldız bayrağına taşımıştır. Yine Kuran'ın evlerde yukarı asılması, kütüphanelerde en yüksek rafta yer alması, ezanın yüksek bir yerden okunması ve bayrağı yüksek bir yere çekişimiz manevi anlamda bu kutsal kabul edilen bu değerlerin manevi anlamda yükseklikle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bayrak kutsal değerlerin tümünün sembolüdür. Ayrıca Türk bayrağında yer alan hilalin şekli dolayısıyla değil taşıdığı anlam nedeniyle sembol olmuştur. Anlamı da "Allah" isminden almıştır. Hilal kelimesinin Arapça aslında bir "he" bir "lam" bir "elif" ve yine bir " lam" harfi bulunmaktadır. Bu harflerin ebced hesabıyla rakam değeri toplam 66'dır. Yine Allah kelimesinin harflerinin toplamı da 66'dır. (Kalafat 2008: 174.)

Güneş ve ay kültü ile ilgili inanışlar birçok efsanede de kendine yer bulmuştur. Bir Kazak efsanesinde de güneş ve ayın iki güzel kız olduğu ve bunların birbirlerini çok kıskandığı belirtilir. bu kıskançlıktan dolayı güneş ayın yüzünü tırmalamış ve bu yüzden ayın yüzünde lekeler meydana gelmiştir. Ayrıca ay da güneşe yaklaşmamakta ve onu uzaktan kızdırmaktadır. Konuyla ilgili anlatılan bir başka söylemde ise Hunlardaki gibi Nevruz gününde Kazak kadınları güneş doğunca ona eğilerek selam verirler. (Çoruhlu 2002: 23.) Başkurtların Ural Batır destanında güneş ısı ve ışık kaynağı olduğundan, ay ise kendi ışığı ile akşamları nura boyandığından, eski insanlar bu özelliklerinden yola çıkarak onları iyilik sembolü olarak kabullenmiş ve onların yerleştiği semayı da mukaddes mekân olarak değerlendirmiştir. Yine bu destanda gün ve ay ışığın, dev ejderha karanlığın sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonbaharda, loşta, bulutlu havalarda güneşin görünmemesini bir doğa olayı gibi algılamayan eski insanlar onların devler, ejderhalar tarafından esir alınarak saklandığına inanmış, bunu da masal ve destanlara böyle yansıtmıştır. (Türkler Ansiklopedisi 2002: 338.)

Gerek güneş gerekse ay bu ayırıcı özelliklerinden dolayı kutsal kabul edilmiş ve Türkler tarafından onların bu kutsiyetliğine binaen bir takım ritüeller gösterilmiştir. Türk dünyasının birçok yerinde bu arada Balkanlar, Kıbrıs, Kuzey Mezopotamya, Kafkasya'da gün batımı saatlerine yakın yatılmaz. Uyumakta olanlarda uyandırılır. Yine gün batımına yakın saatlerde dikim yapılmaz, böyle dikimlerin çürüyeceklerine inanılır. Bu vakitte dar vakit olarak görüldüğünde, bu inançlar görülmektedir. Altay kişinin inancına göre, sıralı ölümlerde baş sağlığına gelen kimselere ikram, güneşin doğup yükselme istikameti esas alınarak doğudan batıya doğru yapılır. Sıralı olmayan ölümlerde yemek vs. ikramlar ters istikamette yani güneşin battığı yönden doğduğu yöne doğru yani batıdan doğuya doğru yapılır. Yine Altaylıların inancına göre evin doğuya bakan kapısının eşliğine basılmaz.

Çünkü güneş bu kapıdan gireceği için burası itibarlıdır. Ayrıca eşikte “Pozogo Pazat” vardır. Kapının eşiğini korur. (Kalafat 2004: 90.) Yine Altay Türklerine göre ayı ve onunla birlikte güneşi, Tanrı gökyüzüne sonradan koymuştur. Tanrı'nın gönderdiği bir varlık, göğe madeni iki ayna koyarak bu sayede dünyayı aydınlatmıştır. (Kalafat 2008: 164.) Gagauzlar güneşi, ana ve babası olan canlı bir varlık olarak düşünmektedir. Güneş ve ayı gök kubbenin fenerleri olarak da kabul eden Gagauzlar, güneşin dünya kadar büyük olduğuna ancak uzak oluşu sebebiyle küçük gözüktüğüne inanırlar. Ayın ne olduğu, mahiyeti hakkında kesin bir bilgiye sahip olmayan Gagauzlar, ayın görünüşüne bakarak onu, yeni ay, küçük ay (yarım ay), büyük ay diye isimlendirirlerdir. Yeni ayın görünüşü sırasında bereket olması için kırlara bakan Gagauzlar, servet olsun diye ellerinde altun tutarlardı. Gagauzlar, ayın duruş biçimine bakarak hava tahmininde de bulunurlardı. Şöyle ki, ayın uçları aşağıya çevrili ise hava yağışlı, yukarıya çevrili ise kurak; ayın uçları açık ve uzunca ise hava aynı olacaktır. Ayın uçları bozuk olarak görünüyorsa onun kurtların ısıracağına inanırlardı. Bu inanış Orta Asya ve Sibiry'a'da çok yaygındır. Her kavim bu ayın geniş ve parçalanışını kendi kutsal hayvanlarına yaptırmaktadır. Mesela; Moğollarla, Kuzey-Doğu Sibiry'a'daki Gilyaklar köpeklerine, Kuzey kutbuna yakın olanlar ise aylara yedirmektedirler. (Güngör-Argunşah 1991: 42vd.) Gagauz Türkleri, Hıristiyan Bulgarlar ve Yunanlıların tesirinde kalmadan evvel Gök Tanrı dinini Od'a, Aya, Güneşe sitayiş ediyorlardı. Moğol mezarlarında mezar taşına, ay, güneş ve ateşten ibaret şekiller kompleksi çizilirdi. Çizilen bu şekiller ölümsüzlüğü temsil ederdi. Aynı zamanda Kazak mezarlarının üzeri tümsek olup üzerinde bir direğe tespit edilmiş ay bulunurdu. Asya Türklerinde “Tork” adı verilen madenden, kemikten ve ağaçtan yapılan bir takı yarım ay biçimindedir. Kabileler birbirlerini tanıyabilmeleri için yanlarında bir ay motifi bulundururlardı. Tork, Asya Türklerinden başka Sümerliler ve Kızıldenizlilerde de görülen bir takıdır. (Kalafat 2008:166.) Yakut Türklerinde ise ilkbahar gelince Tanrıya ve kutlu şeyler için saç yapılmaya başlanırdı. Bu saçılar dokuz gün devam ederdi. Bu arada ay ve güneş bayramı da yapılırdı. Sonbaharda ise kış günler yaklaştığı için kötü ruhlara saç yapılırdı. (Ögel 2002: 191.)

AY VE GÜNEŞ TUTULMASI

Güneş ve ay tutulmaları, kötü ruhların bunlarla olan mücadelesi sonucunda gerçekleşirdi. Çünkü güneş ve ay insanlara ışık, hayat ve bereket vermektedirler. Bu özelliklerinden dolayı kötü ruhlarla sürekli mücadele halindedirler. İşte kötü ruhlar bu mücadeleden üstün geldikleri zaman güneş ve ayı tutarak karanlık âlemine atarlar. Bunun sonucunda ise güneş ve ay tutulması gerçekleşirdi.

Türklerde ay tutulması, onun iki kara iye tarafından çalınıp yenilmesi şeklinde yorumlanırdı. (Kalafat 1996: 90.) Altay Türklerine göre ay tutulması “Yelbegin” adı verilen bir canavarın ayı yemesinden ileri gelirdi. Bu korkunç mahlûku kovmak için taş ve silah atılır. Teneke çalınarak gürültü yapılırdı. (Kalafat 1998: 62.) Karay Türkleri gök, güneş ve yıldızlarla beraber aya da saygı ve hürmet gösterilmektedir. Karaçay Malkar Türklerinde “Celmavuz”adı verilen kötü ruhlu bir ejderha ay ve güneş tutulmasına neden olmaktadır. İnanışa göre ayı koruya ve adı “Eğer” olan iki çoban köpeği bulunmaktadır. Bu köpekler uyuyunca celmavuz ayı kenarından yemeye başlar. Karaçaylılar da koruyucuları uyandırıp ayı kurtarmak için silah atarak, davul çalarak gürültü yaparlar. Celmavuz adlı bu kötü ruhlu ejderha eski Uygur metinlerinde “Yelimagız”, Kırgız Türkçesinde ise “Celmooz” şeklinde geçer. (Kalafat 2008: 164.)

Yakutlara göre kötü ruhlar güneş ve ay ile mücadeleye girişirler. Zaman zaman onları karanlık dünyasına hapsederler. Güneş ve ay tutulmasının ise böylece meydana geldiğine

inanılmaktaydı. Türkçedeki husûf ve kûsûf olaylarının “tutulmak” terimi ile ifade edilmesi de bundan kaynaklanmaktadır. (Günay-Güngör 2007: 50.) Bu olaylar esnasında göğe doğru tüfek, tabanca atılması davul veya teneke çalınması Türk inanç sisteminde görülen kara ve ak iyelerle ilgili inançtan kaynaklanır. Kara iyelerin ışığın yeryüzüne inmesine engel olduklarına inanılır. Bu yüzden onları korkutup kaçırmak için bu yollara başvurulur. (Kalafat 1995: 38.)

Ay ve güneş tutulması ile ilgili birçok efsane de mevcuttur. Azerbaycan bölgesinde ay ve güneş tutulmasından bahseden bir efsane şöyledir: Ay güneşin kocasıdır. Güneş tutulduğu zaman derler ki, güya güneş yıldızların biriyle kaçıp gitmiştir. Bunu aya haber vermek için havaya ateş edip gürültü çıkarırlar. Bu sesi duyan ay ise gidip güneşi bulup getirir. Konuyla ilgili bir diğer efsane ise şöyledir: Cinler daima insanlara kötülük etmek isterler. Bazen gökyüzüne çıkıp güneş ve ayın önüne genişçe ve kalın bir perde tutarlar; onların ziyarı yeryüzüne ulaşmaz. Bu durumda cinleri korkutmak için havaya ateş edilip, demir kapıları birbirine vurmaları gerekir. (Makar: 13.) Anadolu, iç Mezopotamya Türkleri ile Bulgaristan Türkleri de ay tutulunca ayı tutan cinlerden kurtarılması için teneke ve kazan dibi çalar ve taşlar birbirine vurularak ses çıkararak kötü ruhları korkutup kovarlar. (Kalafat 1995: 95.)

TÜRK KAĞAN ÜNVANLARINDA AY VE KÜN TERİMLERİNİN KULLANILMASI

Tarihte büyüklü küçüklü birçok devlet ve imparatorluklar kurmuş olan ve yaşayışlarının manasını, amacını ilahi kuvvetlerden almaya çalışan Türkler, söz konusu devlet ve imparatorlukların idarecilerine çeşitli ad ve unvanlar vermişlerdir. Türkler hangi isim ve unvanlarla adlandırılırsa adlandırılınsınlar bütün Türk Kağanları kendilerini, insanları idare etmek üzere Tanrı tarafından gönderilmiş olarak kabul ve takdim etmiş ve böylece hâkimiyetlerine ilahi bir dayanak vermişlerdir. (Güngör 2006: 139.) Nitekim Bilge Kağan Yazıtında yer alan, “Tengri buyurduğu için, kutum olduğundan kağan olarak oturdum; Tengri güç verdiği için hemen sançtım (süngülendim); Tengri buyurdu, kısmetim olduğundan ölecek budunu toplayıp korudum” ifadeleri de bunu gösterir. Bilge Kağan yazıtında yer alan bu ifadeler Tengri’nin yarlıklarının da üç noktada birleştiğini gösterir: 1) Tengri kut verilmesini 2) Tengri güç kazanıp yağının yenilenmesini 3) Tengri ülüg sahibi sahibi olmayı buyurmuştur. Bu da göstermektedir ki “kut, küç ve ülüg” Türk Tengri’sinin iyeliğinde bulunan üç asal nitelik ve üç tözdür. (Divitçioğlu 2005: 76.) Kağanlar da Tengri tarafından bahşedilen bu üç tözü kullanmaya hak kazanmış ölümlüler olduğunda Tengri’nin altında insanoğlunun ise üstünde bulunurlar. (Tankuter 2002: 121.) Yine Tanrı görevini layıkıyla yerine getirmeyenden verdiği kut ve ülüg’ü (kısmeti) geri alırdı. (Kafesoğlu 1987: 97.)

Geleneksel Türk inanç sisteminde gök, koruyucu iyelik gücüne sahip olduğundan Tengri, göğün en üst katında düşünülürdü. Zira kağan olacak kişiyi Tengri önce törpüsünden tutup yukarı çekmekte ve orada kut, küç, ülük ve bilik verip geri göndermektedir. Kağan da Tengri’den aldığı bu buyruklarla halkı yönetmektedir. Ayrıca Türklerin ilk atası sayılan Oğuz’un gökten yere ışık içinde inen kızla evlendiği ve ondan çocukları türediği inancı Türklerin göğü kutsallaştırmasının nedenlerindedir. (Kalafat 1995: 35vd.) Yine Toba ve Göktürk devletlerinin kağanları tahta çıkarılarken, “Bir keçe (halı üzerine oturtuluyor ve doğudan batıya doğru dokuz defa döndürülüyordu. Hakan böylece tahta çıkmış oluyordu”. Yapılan bu ritüel sonucunda kağan göğün dokuz katını aşmış, Tanrı’ya ulaşmış ve kağanlık kutunu almış sayılıyordu. (Ögel 2002: 164.)

Ayrıca Türkler güneşin koruyucu iyelik gücünü göz önünde bulundurarak bu özelliğin kendisine Tengri tarafından verildiğine inandıkları kağanlarını güneşe ve aya nispet etmişlerdir. Zira kağan, güneş ve ay Türk inanç sisteminde, kötülüklerle mücadele eden, bereketi sağlayan ve huzuru sağlayan unsurlardır. İşte kağanın güneşe ve aya nispet edilmesi bu gök cisimlerinin “koruyan” bir fonksiyona sahip olmasından kaynaklanmaktadır. (Kalafat 1995: 37.) Yine hakanların Türk devlet anlayışı ve mefkûresini anlatan, “Kün tuğ bolgıl, kök kurikan!” (Güneş tuğumuz-bayrağımız, gök de çadırımız olsun) ifadeleri de bu görüşü desteklemektedir. (Ergun 2004: 187.)

Hunlar döneminde hakanın bazen gök veya yer, bazen de güneş ve ay tarafında atadığı ifade edilir. Türklerle ilgili yazılı belgelerde bunun örneklerini çokça görürüz. O dönemden kalmış olan yazılı bir belgede yer alan, “...Gök ve yer tarafından atanmış, Güneş ve Ay’dan doğma Büyük Hun Şanyüsü” ifadesi de bunu doğrulamaktadır. Bazen de gök ve ay suskunlukla geçiştirilirken, Şanyu’ya “Güneşle ayın atadığı” ünvanı verilirdi. (Divitçioğlu 2005: 115.) Hun imparatoru Mete M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoruna gönderdiği mektupta “Gök tarafından tahta çıkarılmış. Büyük Hun İmparatoru” ibaresini kullanırken, yine Çin İmparatoruna gönderdiği mektupta Mete’nin oğlu “Gök ve yer tarafından hayat verilmiş, Gün ve Ay tarafından tahta çıkarılmış Hunların büyük hakanı” ifadesine yer veriliyordu. (Güngör 2006: 139.) Geleneksel Türk kültüründe Türk hakanları güneşin oğulları olarak kabul edilmekteydi. Kendilerine kuvvet kaynağı olarak güneş babaları olarak inanılırdı. Mesela; Mete’nin oğlu için: “Yer ve gökten doğmuş, güneşle ay tarafından memur edilmiş Hunlar’ın büyük Hakanı” ifadeleri kullanılmaktadır. (Uraz 1992: 28.)

Göktürkler döneminde görülen şekliyle Gök Tanrı telakkisinin en azından mefhum olarak yaratıcı ve her şeyi düzenleyen bir Tanrı şeklinde idrak edildiğini belirtmek gerekir. Böyle olduğu içindir ki Türklerde siyasi iktidar ve hâkimiyet, menşeyini Tanrı’dan almaktadır. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felaketlerden koruyan Türk Tanrısı Gök-Tanrı’dır. (Gökbel 2000: 206) Mesela kitabelerde; “(Ben) Tanrı gibi ve Tanrı’dan olmuş Erk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Tanrı güç verdiği için babam Hakan’ın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları da koyun gibi imiş (Tekin 1988: 11.), “Göge benzer Gök tarafından yaratılmış Türk Bilge Hakan...” (Orkun 1987: 70.) şeklindeki ifadelerde kanıtlamaktadır. Yalnız bu Hakanlar Çin’de olduğu gibi “Gök’ün oğlu” olarak kutsal değil, kutlu isimler. Çünkü bu dönemde Türkler Gök Tanrıya inanıyor, O’nu kâinatın tek hâkimi olarak kabul ediyorlardı. Göktürk alfabesi ile yazılmış olan mezar kitabelerinde “Kök Tenride kün-ay azdım”, “Tenrideki künke yerdeki elimke bülemedim”, “Yarukay tenrike” gibi ifadeler mevcut değildir. Uygur Hakanları, 744-789 yılları arasında Göktürk hakanları gibi “Tenride kut bulmuş” ünvanlarını taşıırken, Mani dinini kabul ettikten sonra özellikle de 789-1000 yılları arasında, hakanlardan biri “Kün Tenri”, dördü “Ay Tenri”, biri hem “Ay Tenri” hem de “Kün Tenri” ikisi de “Kan Ay Tenride kut bulmuş” ifadelerini kullanmışlardır. Hunlardan başlayarak Göktürklerin bu tür ünvanları kullandıklarını göz önüne alırsak, Uygurların bu çeşit ünvanları kullanmalarını sadece Mani dinine bağlamakta mümkün olmaz. (Güngör 2006: 139vd.)

SONUÇ

İslamiyet öncesi Türk inanışlarında gökyüzü, bir aşkı, sonsuzluğu ve Tengri’nin makamını teşkil ettiğinden dolayı kutsal kabul edilmiştir. Bununla beraber “Tengri” kelimesinin bizzat kendisi gök, göğün maviliği ve sonsuzluğu ifade ediyordu. Göğün kutsal kabul edilmesinin bir diğer nedeni ise Tengri’nin göğün en üst katında olmasından ve kötülüklerin anası olan karanlığı kovan güneş, ay ve yıldızların onun çadırının bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Ay ve güneş bitmez tükenmez enerjileri sayesinde insan zihninde verimlilik, ebedilik, sonsuzluk ve kutsal bir gücün sembolüydü. Türk inanç yapısında güneş kötülüklerle savaşın onları kovan ışığı, bereketi ve huzuru sağlamasından, ay ise güneşin battığı anda yeryüzüne Tanrı'nın gönderdiği ışığı göndermesinden dolayı birer koruyucu iye olarak kabul edilmiş ve kendilerine kutsallık atfedilmiştir. Bu yüzden Türkler bu gök cisimlerinden güneş ve ayın gerek yapılarından gerekse gösterdikleri hareketleri anlamlandırmış, bunlara kutsiyet atfedip, bu cisimlere karşı bir takım ritüeller göstermiştir.

İbrahim Kafesoğlu'nun "Türk Bozkır Kültürü" adlı eserinde ifade ettiği gibi, güneş ay ve yıldızların bu kutsallıkları Gök Tanrı'nın semavi dinler olan Hıristiyanlık, Musevilik ve İslam'daki gibi tek kudret olduğu keyfiyetini gölgelendirmez. Çünkü Dinler Tarihi araştırmaları göstermiştir ki, hiçbir devirde, hiçbir din tek bir itikat ve amelden ibaret olmamış, hiçbir Tanrı'ya tek başına ibadet edilmemiştir. Tanrı daima kutsal sayılan ikinci dereceden yan varlık inançları ile çevrilmiştir. Geleneksel Türk inançlarında yer alan güneş ve ay da bu kutsallardandır. (Kafesoğlu 1987: 99.)

BİBLOĞRAFYA

- Altun, Erman; Türk Halkbilimi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Araz, Rifat; Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1995.
- Çeçen, Anıl; Türk Devletleri, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1986.
- Çoruhlu, Yaşar; Türk Mitolojisinin Anahtarları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Divitçioğlu, Sencer; Orta-Asya Türk İmparatorluğu, İmge Kitabevi, Ankara 2005.
- Eliade, Mircea; Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi) (Çev. MustafaÜnal), Konya 2005.
- Ergun, Pervin; Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Esin, Emel ; Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Gökalp, Ziya; Türk Töresi (Hazırlayan: Hikmet Dizdaroğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- _____ ; Türk Uygarlığı Tarihi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991.
- Gökbek, Ahmet; Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi), Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.
- Güç, Ahmet; "Güneş" İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996, C.14
- Günay Ünver, Harun Güngör, Türklerin Dini Tarihi, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.
- Güngör, Harun; "Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar", Türk Bodun Bilimi, Kum Saati Yayınları, Kayseri 2006.
- Güngör, Harun; "Uygur Kağan Ünvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", Türk Bodun Bilimi, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2006.
- Güngör, Harun, Mustafa Argunşah; Gagauz Türkleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Hassan, Ümit; Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler, Alan Yayınları, İstanbul 2000.
- _____ ; Eski Türk Dini Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

İnan, Abdulkadir; Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

İsmail, Zeyneş; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Kafesoğlu, İbrahim; Türk Milli Kültürü, İstanbul 1986.

Kafesoğlu, İbrahim; Türk Bozkır Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.

Kalafat, Yaşar; Doğu Anadolu'da Eski Türk İnancının İzleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

_____ ; Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen halk İnançları, Ankara 1996.

_____ ; K. Azerbaycan DAD ve K. Irak'ta Eski Türk Dini İzleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

_____ ; Dedem Korkut Aşağı Eller, Berikan Yayınevi, Ankara 2008.

_____ ; Altaylardan Anadolu'ya Kamizm, Şamanizm, Yeşiltepe Yayınları, İstanbul 2004.

Kurtoğlu, Fevzi; Türk Bayrağı ve Ay Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Makar, Zeynelâbidin, Yaşar Kalafat; Karşılaştırmalı Türk halk İnançları, Samsun-?

Orkun, Hüseyin Namık; Eski Türk Yazıtları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1987,

Ögel, Bahattin; Türk Kültür Tarihine Giriş I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.

_____ ; Türk Mitolojisi II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Pettazzoni, Rafaella; Tanrı'ya Dair (Çev. Fuat Aydın), İz Yayıncılık, İstanbul 2002.

Rahman, Abdulkerim; Uygur Folkloru (Çev. Soner Yalçın, Erkin Emet), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Roux, Jean- Poul; Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Sarıçioğlu, Ekrem; Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.

Tankuter, Korkut; Kök Türkler (Kut, Külüç, Ülüg), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Tanyu, Hikmet; İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul-1986.

Taş, İsmail; Türk Düşüncesinde Kozmogoni, Kozmoloji, Kümen Yayınevi, Konya 2002.

Togan, Zeki Velidi; Oğuz Destanı, İstanbul 1972.

Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman; Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1997.

Türkler Ansiklopedisi III; Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.338.

Uraz, Murat; Türk Mitolojisi, Mitologya Yayınları, İstanbul 1992.

Yavuz, Edip; Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Kurtuluş Matbaası, Ankara 1968.

Yavuz, Orhan; Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Şubat 88, s.52.